

İctimai elmlər

UOT 314

A.B.Məmmədov
Bakı Dövlət Universiteti
aydin.mmmədov.67@mail.ru

MƏMMƏDƏLİ HÜSEYNOVUN TƏDQIQAT ƏSƏRLƏRİNDƏ ƏHALİ ARTIMI VƏ MƏSKUNLAŞMASINA DAİR TARİXİ DEMOQRAFİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: Məmmədli Hüseynov, əhali məskunlaşması, əhali artımı, Azıx mağarası, tarixi demoqrafiya

İbtidai icma dövrü bəşər tarixinin ən uzun sürən, yazılı mənbələrlə deyil, əsasən arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilən maddi mədəniyyət nümunələri əsasında tədqiq edilən mərhələsidir. Azərbaycan tarixinin ən dərin kökləri ibtidai cəmiyyətə, daş dövrünə gedib çıxır. Əlverişli iqlimə, rəngarəng relyefə, təbii-coğrafi amillərə malik olan doğma Azərbaycanımızda ulu əcdadlarımızın hələ alt paleolit dövründən üzübəri məskunlaşması üçün hər cür şərait olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, Qarabağda, Füzuli şəhərindən 14 kilometr şimal-qərbdə yerləşən dünyaca məşhur Azıx mağarası bəşər sivilizasiyasının ən qədim ocaqlarından və soydaşlarımızın məskunlaşdıqları ilk yaşayış yerlərindən biridir. Sözügedən dövrdə əhalinin məskunlaşması, təbii və mexaniki artımı, ümumiyyətlə, nəsil artımına təsir edən obyektiv, subyektiv amillər hər zaman tarixi demoqrafiyanı araşdıran alimlərin diqqətini cəlb etmişdir. Məhz bu səbəbdəndir ki, bu dövr, onun xüsusiyyətləri dünyanın, o cümlədən Azərbaycanın bir çox tarixçiləri tərəfindən uzun illərdir ki, böyük bir maraqla araşdırılır. Bir məsələni də xüsusilə vurğulamağı özümə borc bilirəm. Bu məqaləni yazarkən Məmmədli Hüseynovun 100 illik yubileyi ilə əlaqədar Bakı Dövlət Universitetinin hazırladığı və görkəmli alimin ayrı-ayrı illərdə nəşr olunmuş bütün əsərlərini toplu şəkildə əks etdirən “Azıx mağarası – Homo nəslinin beşiyidir: Məmmədli Hüseynovun tədqiqatları” adlı ikicildlik kitabdan yararlandığıma görə nəşrində zəhməti olanlara da minnətdarlığımı bildirirəm.

A.Б.Мамедов

ИСТОРИКО-ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ РОСТА НАСЕЛЕНИЯ И НАРОДОНАСЕЛЕНИЯ В ИССЛЕДОВАНИЯХ МАМЕДАЛИ ГУСЕЙНОВА

Ключевые слова: Мамедли Гусейнов, народонаселение, рост населения, Азыхская пещера, историческая демография

Период первобытной общины – самый длительный период истории человечества, который изучается не по письменным источникам, а в основном по образцам материальной культуры, добытым в результате археологических раскопок. Самые глубокие корни истории Азербайджана уходят в первобытное общество, в каменный век. Наш родной Азербайджан, обладающий благоприятным климатом, красочным рельефом и природно-географическими факторами, имел все условия для народоселения наших великих предков еще с эпохи нижнего палеолита. Неслучайно всемирно известная Азыхская пещера, расположенная в Карабахе, в 14 километрах к северо-западу от города Физули, является одним из древнейших очагов человеческой цивилизации и одним из первых поселений наших соотечественников. В указанный период народоселения, естественный и механический прирост, объективные и субъективные факторы, влияющие на рост поколений в целом, всегда привлекали внимание ученых, изучающих историческую демографию. Именно по этой причине этот период и его характеристики с большим интересом изучаются многими историками мира, в том числе азербайджанскими, на протяжении многих лет. Я чувствую себя обязанным особо остановиться на одном вопросе. На момент написания этой статьи была опубликована книга «Пещера Азых – колыбель поколения Номо: исследования Мамедали Гусейнова», подготовленная Бакинским государственным университетом в связи со 100-летием со дня рождения Мамедали Гусейнова и представляющая все труды выдающегося ученого изданные в отдельные годы. Выражаю также благодарность тем, кто усердно трудился над изданием двухтомника.

A.B.Mammadov

HISTORICAL AND DEMOGRAPHIC ISSUES OF POPULATION GROWTH AND SETTLEMENT IN THE SCIENTIFIC WORKS OF MAMMADALI HUSEYNOV

Keywords: *Mammadli Huseynov, population settlement, population growth, Azykh cave, historical demography*

The period of the primitive community is the longest period in the history of mankind, which is studied not from written sources, but mainly from samples of material culture obtained as a result of archaeological excavations. The deepest roots of the history of Azerbaijan go back to primitive society, to the Stone Age. Our native Azerbaijan, which has a favorable climate, colorful relief and natural and geographical factors, had all the conditions for the population of our great ancestors since the Lower Paleolithic era. It is no coincidence that the world-famous Azykh cave, located in Karabakh, 14 kilometers northwest of the city of Fuzuli, is one of the oldest centers of human civilization and one of the first settlements of our compatriots. During this period of population, natural and mechanical growth, objective and subjective factors affecting the growth of generations as a whole, have always attracted the attention of scientists studying historical demography. It is for this reason that this period and its characteristics have been studied with great interest by many historians of the world,

including Azerbaijani ones, for many years. I feel obliged to dwell on one point in particular. At the time of writing this article, the book “Azykh Cave - the cradle of the Homo generation: the studies of Mammadali Huseynov” was published, prepared by Baku State University in connection with the 100th anniversary of the birth of Mammadali Huseynov and representing all the works of the outstanding scientist published in separate years. I also express my gratitude to those who worked diligently on the publication of the two-volume edition.

Azərbaycanın dünyaca məşhur tarixçisi və arxeoloqu Məmmədəli Hüseynovu elmi yaradıcılığının ilk günlərindən Azərbaycanda daş dövrünün mövcud olmasını araşdırmaq və bu həqiqəti əldə edəcəyi artefaktlarla sübut etmək qayəsi ciddi surətdə narahat etmişdir. Yer kürəsinin ən qədim sakinlərindən olan ulu əcdadlarımızın uzaq daş dövründə Azərbaycanda məskunlaşaraq yaşamaları, nəsil artımı və qida əldə etmələri üçün əlverişli şəraitin mövcud olmasına qəti surətdə əmin olan alim: “Ola bilməzdi ki, Babilistanda, xüsusilə İraq, Suriya və s. yaxın ərazilərdə yaşamış daş dövrü insanları qonşu Azərbaycan torpağına keçməsinlər”, – deyə, yazırdı [6, s.12]. Bəs nə üçün, Azərbaycanda bu dövrün tədqiqinə gec başlanılmışdır? M.Hüseynovun problemin əsas səbəbi XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda arxeologiyanın bir elm kimi inkişaf etməməsi, yerli kadrların olmaması ilə bağlı idi. Onun fikrincə, arxeologiya elmi inkişaf etdikcə daha qədim dövrlərin tədqiqinə ehtiyac yaranırdı: “Tarix elminin qarşısına belə bir sual çıxdı: ibtidai icma quruluşunun əmələ gəlməsi dövründə Azərbaycanın mədəni-iqtisadi əlaqələri necə olmuşdur? Bu sualla əlaqədar olaraq daş dövrünün öyrənilməsinə ehtiyac artdı” [1, s.187]. M.Hüseynov fikrinə davam edərək: “Buna baxmayaraq, daş dövrünün öyrənilməsi sahəsində ilk təşəbbüs respublikamızın qocaman arxeoloqu İshaq Cəfərzadə tərəfindən edilmişdir”, - deyə, yazırdı.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda daş dövrünün öyrənilməsində İshaq Cəfərzadənin xidmətlərini yüksək qiymətləndirən M.Hüseynovun qənaətinə görə: “Onun (İshaq Cəfərzadənin - A.M.) daş dövrünün axırlarına aid tədqiq etdiyi Qobustan qaya təsvirləri dünya xalqlarının qədim mədəniyyəti xəzinəsinə daxil edilə bilər. ...Bu qiymətli abidənin 1947-ci ildən başlanmışdır. Ona görə də daş dövrünün öyrənilməsi tarixini həmin ildən hesablayırıq” [6, s.13]. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda qədim daş dövrünün əsaslı şəkildə öyrənilməsi 1953-cü ildən başlanmışdır: “Məmmədəli Hüseynovun 1953-cü ildə Qazax rayonunda paleolit dövrü abidələrin axtarışı üzrə başladığı və 1960-cı ilədək davam edən ilk arxeoloji tədqiqatları uğurla nəticələndi. ...Məmmədəli Hüseynov keçən əsrin 60-80-ci illərində Azıx mağara paleolit düşərgəsində apardığı arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində dünya əhəmiyyətli kəşflər etdi, Qarabağda 1,2-2milyon il bundan əvvəl ibtidai insanların yaşadığını (deməli, məskunlaşdığını – A.M.) ...müəyyənləşdirdi” [1, s.7].

Torpaq döşəməsinin qalınlığı 14 metrə çatan, daş dövrünün demək olar ki, bütün mərhələlərini özündə əks etdirən 11 mədəni qatdan və ümumi tunnello bağlı 8 nəhəng zaldan ibarət olan Azıx mağarasını Məmmədəli Hüseynov 25 ildən artıq tədqiq etmişdir [8, s.249-254].

Bu təbəqələrin və həmin təbəqələrdən əldə edilən artefaktların (insan əməyinin məhsulu olan maddi mədəniyyət nümunələri: qədim yaşayış yerlərinin qalıqları, əmək alətləri, sənətkarlıq nümunələri, bəzək əşyaları və s. – A.M.) və ekofaktların (təbii proseslərin məhsulu olan maddi mədəniyyət nümunələri: insan və heyvan sümükləri, bitki qalıqları, toz və s. – A.M.) uzunmüddətli ciddi tədqiqi planetimizin ən qədim sakinlərindən olan əcdadlarımızın məskunlaşmasına dair özündə obyektiv gerçəkliyi əks etdirən ehtimalların söylənilməsinə, qiymətli elmi fikirlərin irəli sürülməsinə, o cümlədən yeni bilgilərin əldə olunmasına münbit şərait yaratdı.

Belə ki, M.Hüseynovun gəldiyi qənaətə görə, Azıx paleolit düşərgəsinin ilk sakinləri mağarada məskunlaşmazdan 1,5-2 milyon il öncə Qarabağ silsiləsinin cənub-şərq ətəklərində yerləşən Quruçay və Köndələnçayın vadilərində bu yerlərin yaşayış üçün zəruri olan maddi nemətlərlə zəngin olması səbəbindən yaşamışlar. M.Hüseynov 1963-cü ildə “Elm və həyat” jurnalında dərc olunan “Mağaranın sirri” adlı məqaləsində yazırdı: “Qazıntı nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azıx mağarasının sakinləri 250 min il əvvəl gəlib buraya çıxmış və bir neçə min ildən artıq burada yaşamışlar” [5; 1, s.46]. Lakin görkəmli alimin Azıx mağarasında sonrakı illərdə apardığı arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində Azərbaycanda əhalinin məskunlaşması tarixinin daha qədim dövrlərə gedib çıxması bəlli oldu.

Deməli, bəşər tarixinin ilk çağlarından əhali məskunlaşması və artımı prosesinə ətraf mühitin əlverişli olması ciddi surətdə təsir etmişdir. Fizioloji cəhətdən hələ tam formalaşmamış insan əlverişli təbii mühit amillərindən çox asılı olması səbəbindən daima axtarışda idi. Ulu əcdadlarımız məskunlaşmaq üçün Azərbaycanın təbii-coğrafi baxımdan əlverişli olmasına daha çox üstünlük verərək bu yerləri də yaşayış yeri kimi seçmişlər: “İbtidai cəmiyyətdə insanların məskunlaşması artıq məskunlaşmış ərazilərdən yeni ərazilərə doğru, daha əlverişli həyat məkanı axtarmaq istəyinin təzahürü kimi min illər boyu davam etmişdir. ...Təbii ki, ibtidai insanlar ilk növbədə əvvəllər yaşadıkları ərazilərin iqlimi ilə eyni, yaxud ona oxşar ərazilərdə məskunlaşmağa üstünlük vermişlər. İqlimin oxşarlığı ibtidai insanların yeni ərazilərdə ətraf aləmlə adaptasiyasını xeyli asanlaşdırırdı [9, s.38-39].

Əcdadlarımızın 1,2 milyon il əvvəl isə Azığı özlərinə yaşayış yeri kimi seçmələri də elə bu amillə bağlı idi. M.Hüseynov 1973-cü ildə nəşr olunan “Uzaq daş dövrü” adlı kitabında ibtidai insanların məskunlaşması üçün zəruri olan əlverişli təbii şəraitin yaranmasını şərtləndirən çoxsaylı səbəblər içərisində əlverişli iqlim şəraitinin mövcud olmasını, o cümlədən Xəzər dənizinin suyunun

geri çəkilməsi kimi iki amili xüsusi olaraq vurğulamışdır. Onun fikrincə: “Xəzər dənizinin suyunun geri çəkilməsi ilə əlaqədar olaraq dağ ətəklərində quru torpaq sahələri genişlənmiş, rütubət çəkilmiş, karstlaşmış təbii qaya boşluqları quruyub, yaşayış üçün əlverişli olmuşdur” [6, s.22]. Bundan başqa quruya çevrilmiş geniş ərazilərdə ilk insanların həm özlərinin, həm də yeni doğulan körpələrinin qida ehtiyatını təmin etmək üçün zəngin bitki və heyvanat aləminin (artıq bu dövrdə Azərbaycanda müxtəlif fillər, nəhəng marallar, mağara ayıları, kərgədanlar, vəhşi öküz, vəhşi at, dağ keçiləri, çoxsaylı quş növləri və d. heyvan növləri mövcud idi. – A.M.) meydana gəlməsi şell-aşel dövründə Azərbaycanda məskunlaşmasına zəmin yaratmışdır. M.Hüseynov haqlı olaraq Vətənimizdə ulu əcdadlarımızın artıq şell-aşel dövründə geniş şəkildə məskunlaşması qənaətinə gəlir: “Bütün bu amillər ilk insanların Azərbaycan ərazisində hələ şell-aşel dövründə yayılmasını göstərir” [6, s.23].

Müəllifin fikrincə, sözügedən dövrdə təbii amillər qədim insanların tez-tez yaşadıkları, məskun olduqları yerləri dəyişməsinə, başqa sözlə, məcburi miqrasiyasına ciddi surətdə təsir göstərmişdir: “Çaylardan birisi öz yatağını dəyişib yeni sahə ilə axmağa başladıqda bəzi düşərgələr çayın rastına düşürdü. Çay düşərgəni dağıdıb bir yerdən başqa yerə aparıb çıxarırdı. ...Deməli, təbii hadisələrlə əlaqədar olaraq insanın özü kimi onun məskən tutub yaşadığı yerlər də həmişə öz yerlərini dəyişməli olurdu” [7, s.153].

M.Hüseynovun fikrincə, yatağını dəyişib məcrasından çıxan gur sulu çayların təsiri ilə axaraq xeyli uzaq yerlərdə sahilə çıxmışlar. Məhz bu mənada: “Yəqin etmək olar ki, elə bizim tapdığımız alətlər də uzaq bir düşərgədən axıb, üzə çıxmışdır” [7, s.153]. Azıx mağarasının sakinləri mağaradan 4-10 km aralı olan çay daşlarını, yemək və hər cür müxtəlif qida, xammal məhsullarını yaşadıkları məskənlərinə gətirmişlər. Bütün bunlar azıxantropaların oturaq həyat sürdüklərini söyləməyə zəmin yaradır: “İstehsalın yaşayış sahəsində görülməsi ancaq oturaq həyatla əlaqədar ola bilərdi” [3, s.264]. Oturaq həyat isə ulu icma daxilində dünyaya gələn körpələrin daha çox diqqət və qayğı ilə əhatə olunması, başqa sözlə uşaq ölümü riskinin də azalması demək idi.

Aşel dövrünə dair əmək alətlərinin tapıldığı yerlərin hələ həmin əmək alətlərinin məxsus olduğu insanların düşərgələrinin yerlərini göstərməməsi qənaətinə gəlirik. M.Hüseynov 1975-ci ildə nəşr olunan “Azərbaycan arxeologiyası (daş dövrü)” adlı kitabında azıxantropaların istehsal fəaliyyətindən bəhs edərək yazırdı ki, Azıx paleolit düşərgəsindəki istehsal tullantıları həmin mağaradan tapılmış müxtəlif tipli alətlərin materialından başqa bir şey deyildir: “İstehsal tullantıları ümumi tapıntının 58%-ni təşkil edir. Belə olduqda, istehsal tullantılarının varlığı aydın göstərir ki, azıxantropalar mağaraya ilk dəfə gəldikdə buranı həm yaşayış yeri kimi və həm də istehsal düşərgəsi kimi istifadə etmişlər” [3, s.264]. Başqa sözlə, yaxud M.Hüseynovun təbirincə desək, azıxantropalar əmək alətlərini çöldə deyil, düşərgənin özündə hazırlamışlar. Azıx

mağarası ilk insanların yaşayış məskəni olmaqla yanaşı, eyni zamanda daş alətlər düzəltmək üçün emalatxana rolunu da oynamışdır. Digər tərəfdən azıxantropolar əmək alətləri hazırlamaq üçün mütləq çayların sahillərinə üz tutmalı, onları əhatə edən ətraf mühiti, təbii prosesləri diqqətlə müşahidə etməli, sağ qalmaq, öz nəsilərini artırmaq üçün ətraf mühitlə bağlı zəruri məlumatları yadda saxlamaq məcburiyyətində idilər. Azıx mağarasının ilk sakinlərinin nəsil artımı və məskunlaşmasına dair tarixi demoqrafik mənzərənin canlandırılması üçün təbii ki, əcdadlarımızın hansı təbii mühitdə, necə yaşadıklarını elmi-obyektiv şəkildə öyrənməliyik.

M.Hüseynovun ilk insan nəsilərinin miqrasiyası və əlverişli ərazilərdə məskunlaşması tarixini, Yer in geoloji tarixi ilə paralel surətdə tədqiq etməsi böyük maraq doğurur. M.Hüseynovun elmi tədqiqat əsərlərində əhali artımı və məskunlaşması ilə bağlı tarixi demoqrafik prosesləri planetimizin geoloji tarixi ilə üzvi şəkildə çulğalaşdırması, bəzi hallarda hətta sözügedən dövrün təbii hadisələrinin nəticəsi kimi izah etmək cəhdi, əsaslandırma bilməsi onun yüksək elmi-analitik bacarığının aşkar göstəricisidir. Müəllif “Yeraltı aləmə səyahət” adlı kitabında yazır ki, aktiv seysmik proseslər əcdadlarımızın gözləri qarşısında baş versə də, bu ilk insan nəslinin yer üzündən silinməsi ilə nəticələnməmişdir. Elmi cəhətdən sübut edilmişdir ki, dağların qalxması, çay şəbəkələrinin əmələ gəlməsi, vulkan püskürmələri ilk insanların gözü qarşısında baş vermişdir. ...Beləliklə, insanlar təbiətin ən sərt, çətin dövrlərində sınaqlardan çıxmış, öz mövcudiyətini saxlamışlar” [7, s.153]. M.Hüseynov sözügedən kitabında planetimizin ən qədim sakinlərinin məskunlaşmasına yer in geoloji cəhətdən formalaşması prosesinin təsirindən bəhs edərək yazırdı: “Yer in üst quruluşu formalaşmış yeni şəkllə düşdükdə qədim adamlar bir yerdən başqa yerə köçüb getməli olmuşlar” [7, s.153].

Bəs hansı səbəblər alt paleolit dövründə əhalini məskunlaşdığı əraziləri tərk etməyə vadar edirdi? İlk növbədə sözügedən dövrdə Yer kürəsində, o cümlədən Azərbaycanda baş verən aktiv təbii proseslər: “Təbii fəlakət, havanın pozulması və dağların uçması ara vermirdi. Acı və güclü küləklər əsir, toz boranları hər yeri bürüyürdü. Hündür dağların arxasında şimşəklər nəticəsində yanğınlar baş verir, getdikcə güclənir, tüstü bütün asımanı qaranlığa bürüyürdü. Mağaranın ağız hissəsinin divarları yer təkənlərindən çat-çat olmuş, yuxarıdan qopan qaya parçaları dolu kimi kahalıların üstünə düşürdü.” Burada müəllif in Kaynozoy erasında, daha doğrusu onun sonlarında Yer kürəsində baş verən aktiv geoloji prosesləri elmi-fantastik, bir qədər də bədii üslubda təsvir etməsi heyrət doğurur. İnsan özünü sanki sözügedən dövrdə hiss edir. Burada zaman və məkan elementlərinin real regenerasiyası M.Hüseynovun zəngin erudisiyasını, tədqiq etdiyi dövrün bütün xüsusiyyətlərini heyrətamiz dərəcədə bilməsini aydın surətdə göstərir [4, s.117-118].

Bundan başqa istənilən təhlükədən qaçaraq canlarını qurtarmağa çalışan insanlar özlərinin yeni tapdıqları yaşayış yerlərində də hər cür gözlənilməz, qəfil təhlükədən tam sığortalaya bilmirdilər. Şell-aşel dövründə ən yaxşı sığınacaq yeri kimi mağaralara üz tutan insanların hər an qorxunc ayılarla üz-üzə gəlmək təhlükəsi vardı. İri dal ayaqları üstündə dayananda boyu 2,5 m. olan mağara ayılarla indiki qonur ayıdan iki dəfə böyük olub: “Onun Azıx mağarasından tapılmış dırnaqlarının uzunluğu bir qarışa yaxındır. Yırtıcı dişləri isə iki-üç illik düynənin buynuzunu xatırladır” [6, s.42]. M.Hüseynovun sözləri ilə desək, ona görə də ibtidai adamlar özlərinə mənzil axtara-axtara mağaralara girərkən, çox güman ki, həmin nəhəng ayılarla üz-üzə gəlmişlər, bəlkə də tez-tez onların qurbanı olmuşlar [6, s.42]. Məhz bu səbəbdən sözügedən dövrdə: “İnsanlar icma quruluşunun bu ilk inkişaf mərhələsində ...təbii şəraitdən asılı olaraq, müxtəlif yerlərdə: gah açıq havada, gah da mağaralarda yaşamışlar, bununla da onlar özlərini ətraf mühitin qorxulu qüvvələrindən, ağır təbii şəraitdən qoruya bilmişlər, ovladıqları heyvanların ətinə gizlətmək üçün mağaranın qaranlıq yerlərindən və daşların aralarından anbar kimi istifadə etmişlər [6, s.31]. Digər tərəfdən müxtəlif növ qida xüsusən də ət ehtiyatı, əldə edən kaha sakinləri bu ərzaqların iyinə gələn vəhşi heyvanlarla rastlaşmaq təhlükəsi ilə hər an üz-üzə qalırdılar. M.Hüseynov Azıx mağarasının sirri adlı kitabında təxəyyülünün gücü ilə həmin dövrün çox maraqlı mənzərəsini canlandırma bilmişdir. Görkəmli alim ət iyinə gələrək mağaralara soxulan yırtıcılardan və onlara qarşı mübarizədə cəsarətlə müdafiə olunan, müqavimət göstərən kahalılardan bəhs edərək yazırdı ki, ət iyinin ardınca düşən, dişləri it dişindən iki dəfə böyük olan mağara kaftarları iri canavarlar kimi olsa da, çox qüvvətli idilər. Onların hər biri insanı asanlıqla ağzına alıb apara bilirdi: “Kaftarlar hücumu hazırlayırdı. Onlardan biri irəli çıxarkən dəstənin başçısı əlindəki “süngü” ilə kaftarın üstünə cumdu. ... Hər iki düşmən üz-üzə durmuş, heç kim geri çəkilmirdi [4, s.116].

Həmçinin, şell-aşel adamlarının artıq oddan istifadə edə bildiklərini, odu hər vasitə ilə qoruyub saxlamağa can atdıqlarını və bu işi mağarada daha yaxşı həyata keçirmək mümkün olduğuna görə ulu əcdadlarımızın nə üçün kahalara üstünlük verməsi sualına cavab tapa bilərik. Elə yuxarıdakı nümunədə də mağaralara soxulan yırtıcılarla mübarizədən insan məhz odun sayəsində qalib ayrılırdı: “Birdən qoca usta özünü düzəltdi, tez ocaqdan bir kösöv götürüb kaftarlara doğru atdı. Kösövün odu qayaya toxunaraq ətrafa qığılcımlar səpdi. İrəli çıxmış kaftar odu görünə bir anda yoxa çıxdı” [4, s.116]. Deməli, kahalarda daimi odun yanması təbii ki, buraya hər an daxil ola biləcək vəhşi heyvanların qorxub çəkinəcəyini, bəlkə də oranı həmişəlik tərk edəcəklərini də istisna etmirdi. O zaman buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, mağaralarda uşaqların, hamilə qadınların təhlükəsizliyi açıq düşərgələrlə müqayisədə daha

etibarlı təmin olunduğuna görə icma quruluşunun artıq ilk dövrlərində insanlar açıq düşərgələrdə yaşamaqdansa mağaralara daha çox üstünlük vermişlər.

M.Hüseynovun ilk insanların məskunlaşmasına dair yürütdüyü bu fikirlər qədim yaşayış yerlərinin sakinlərinin həyat və fəaliyyəti haqqındakı təsəvvürlərimizin, məlumatlarımızın sərhədlərinin genişlənməsinə də təsir göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, M.Hüseynovun özü də sözügedən dövrdə baş verən proseslərin elmi-fantastik şəkildə izahını optimal elmi metod kimi dəyərləndirmişdir. Belə ki, M.Hüseynov 1969-cü ildə nəşr olunan “Azıx mağarasının sirri” adlı kitabında yazırdı: “İnsanların belə mürəkkəb təbii şəraitdə həyat tərzini düzgün təsvir etmək çox çətindir. Lakin əldə olan faktiki materiallar əsasında ibtidai dövrün təbii şəraiti, insanların iqtisadi təminatını yalnız elmi-fantastik yolla təsəvvürə gətirmək mümkündür” [4, s.101].

M.Hüseynov elmi-fantastik yolla nəsil artımı, mağarada yeni insanın dünyaya gəlməsi, uşaq doğan zahı qadına kaha sakinlərinin diqqət və qayğısını da heyvətəməz şəkildə təsvir etmişdir. O, şərti olaraq Nna adlandırdığı bir qadının, yaxud yenicə uşaq doğan gənc bir ananın keçirdiyi hiss və həyəcanı, onun yaşantılarını o qədər real təsvir edir ki, sanki, cərəyan edən hadisələri canlı surətdə görmüş olursan: “Nna başqa bir uşaq doğmuşdu. Körpənin bədəni meymun balası kimi başdan ayağa qədər yumşaq tüklə örtülmüşdü. ...Nna bərk sancıdan hələ də azad olmamışdı. “Burada diqqət çəkən cəhətlərdən biri də M.Hüseynovun kaha sakinlərinin anaya yanaşması tərzini, ona göstərdikləri qayğını maraqlı bir şəkildə təsvir etməsidir: “Tüklü körpə ağlayır, xəstə anası isə ona süd verə bilmirdi. Nna həm də ac idi. Kahalılar uşağı olan qadınlara adətən xüsusi qayğı göstərirdilər. Axı qadın kollektiv üçün yeni bir canlı dünyaya gətirirdi” [4, s.130]. M.Hüseynovun kaha sakinlərinin uşaq doğan zahı qadına bu cür diqqətlə yanaşmasını ananın təkə özü üçün yox, bütün kollektiv üçün yeni bir canlı dünyaya gətirməsi ilə əlaqələndirməsi zənnimcə, son dərəcə doğru, məntiqi baxımdan əsas olan yanaşmadır. Sözügedən dövrdə yaşamaq uğrunda mübarizənin sərt və amansız olmasını, kaha üzvlərinin öz sıralarından tez-tez canlı itkilər verdiyinin nəzərə alsaq anaya belə yanaşmanın təbii olduğunu düşünə bilərik. Məhz bu amilləri nəzərə alan müəllifin fikrincə, kaha sakinləri hətta çətin, ən ağır məqamlar üçün saxladıqları ərzaq ehtiyatlarını da zahıdan əsirgəməmişlər: “Hörmət və qayğı əlaməti olaraq qadını ayı ciyəri, kərgədan ürəyi və quş əti ilə yedizdirirdilər. ... Ba (kahanın yaşlı sakini – A.M.) sümüyün içərisindəki piyi qarğa sümüyü ilə çıxarıb Nnanın ağzına tökməyə başladı. Nna pələng yağını iştaha ilə udurdu. Bir qədər keçdikdən sonra Nnanın sancısı dayandı” [4, s.130].

Bu dövrdə M.Hüseynovun təbirincə desək, əmək alətləri də inkişaf etdirilir, buna uyğun olaraq insanların bədəninin forması da dəyişilir, təfəkküründə irəliləyiş baş verirdi. Təbii prosesləri diqqətlə izləyən, baş verənləri yaddaşında

həkk edən kaha sakini sanki daimi kəşflər axtarışında idi: “Kaha sakinləri gecəni çox narahat keçirdilər. Mağara kaftarlarının vahiməsini unuda bilmirdilər. ... Tezliklə odun “yemi” qurtardı. Kahadan kənara çıxmaq işə mümkün deyildi. Qoca ustanın təsadüfən ocağa tulladığı sümük tezliklə alışıb parlaq közə çevrildi. Ona görə də indiyə kimi yedikləri çoxlu heyvan sümükləri onlar üçün yaxşı yanacağa çevrildi” [4, s.117].

Azıx mağarasının alt qatlarını tədqiq edən M.Hüseynovun gəldiyi qənaətə görə qədim insanların artıq sözügedən dövrdə həyat tələbatları çoxcəhətli olmuşdur: “Azərbaycan şəraitində insanlar onlara lazım olan hər cür ibtidai təsərrüfat sahəsindən bəlkə də istifadə edə bilmişlər. ...Söz yox ki, insanların həyat tələbatları çoxcəhətli olmuşdur. Onlar həm ət, həm də bitkiləri və onların köklərini toplayıb yemişlər” [6, s.28]. Belə düşünmək olar ki, artıq şell-aşel dövründə Azərbaycanda qədim insanların çeşidli qida rasionuna malik olması, onların həm də geniş təbii artım imkanlarına malik olması demək idi.

Azıx mağarasının çöküntülərində, daha qədim maddi mədəniyyət qalıqlarının aşkara çıxarılması göstərir ki, bu ərazi daha əvvəlki dövrdə insanların yaşaması üçün əlverişli təbii şəraitə malik olmuşdur: “Bunu göstərmək kifayətdir ki, Azıx mağarasının lap alt təbəqələrindən birində aşkar edilmiş daş məmulat öz hazırlanma texnikasına və formasına görə şell-aşel dövrünü xarakterizə edən tapıntılardandır” [6, s.23].

İkinci paleolit ekspedisiyası 1956-cı ildə təşkil edilmiş, ibtidai cəmiyyətə dair çoxsaylı məksunlaşma düşərgələri aşkar edilmişdir. Bu sahədə aparılan tədqiqatlarda da misilsiz xidmətləri olmuşdur. Onun elmi yaradıcılığında Azərbaycanda ibtidai cəmiyyət dövründə əhali artımı, məskunlaşması kimi demoqrafik proseslər də diqqəti cəlb edir. Belə ki, o, 1968-ci ildə Azıx mağarasında səkkiz illik gərgin axtarışlarından sonra aşkar etdiyi 18 yaşlı qıza məxsus alt çənə sümüyü ilə Vətənimizdə ulu əcdadlarımızın hələ alt paleolit dövründən üzü bəri məskunlaşması üçün hər cür şərait olduğunu sübut etdi. M.Hüseynov öz tədqiqatlarının nəticələrini 1973-cü ildə nəşr olunmuş “Uzaq daş dövrü” adlı əsərində geniş şəkildə işıqlandırılmışdır: “Paleolit ekspedisiyası Daşsalahlı, Damcılı, Azıx və Tağlar mağara düşərgələrini qazıb tədqiq etmişdir” [6, s.14].

Maraqlıdır ki, M.Hüseynov ulu əcdadlarımızın məksunlaşmasından bəhs edərkən onların sayını, bu amili diktə edən səbəbləri konkret faktlarla göstərə bilmişdir: “Bununla yanaşı, bir düşərgədə həyat sürən insanların dəstələri böyük olmamışdır. Qazıb üzə çıxardığımız düşərgənin sahəsi 200 m²-dən çox deyildir. Belə kiçik sahədə yaşayanların sayı da 40-50 nəfərdən çox ola bilməzdi. Onlar yeməli həşəratların, bitkilərin, istehsal üçün xammalın toplanması kimi işləri birlikdə, kollektiv surətdə görürdülər”. Müəllifin fikrincə, Azıx adamı dünyada ən qədim tapıntılardan biridir: “Azıx adamının dövrünə aid tapıntılar dünyanın üç-dörd nöqtəsində aşkar edilmişdir. ...Azıx mağarasının lap alt təbəqələrindən

birində aşkar edilmiş daş məmulat öz hazırlanma texnikasına və formasına görə şel-aşel dövrünü xarakterizə edən tapıntılardan [6, s.20-23]. M.Hüseynovun bu konsepsiyası 1970-80-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan arxeologiyası (daş dövrü)” (1975), “Azərbaycanın qədim paleolit dövrü” (1985), “Azərbaycanda paleolit” (1986) və d. qiymətli əsərlərində geniş şəkildə öz əksini tapmışdır [10; 11; 12]. Onun fikrincə, alt paleolit dövründə ibtidai insan sürüləri, yaxud ulu icma şəklində yaşayan qədim əcdadlarımızın demoqrafik artımında bioloji qanunauyğunluqlar heç də az rol oynamamışdır. İbtidai icma quruluşu dövründə doğumun səviyyəsini aşağı salan ciddi səbəblərdən biri də yetkinlik yaşına çatmayan gənc qızların vaxtından xeyli əvvəl, özlərindən yaşca böyük kişilərlə münasibətə girmələri idi. Məhz bu amil qızların vaxtından xeyli əvvəl qocalmalarına, uşaq doğma qabiliyyətlərinin aşağı səviyyəyə enmələrinə səbəb olur. Adətən qadınların uşaq doğmaq qabiliyyəti dedikdə, sırf təbii doğum yolu ilə dünyaya gələn uşaqların artım səviyyəsi başa düşülür. Digər tərəfdən qadınların uşaq doğmaq qabiliyyəti dedikdə, həmçinin onların dünyaya uşaq gətirə bilmək üçün malik olduqları potensial imkanlar da nəzərdə tutulur. Sözügedən problemə ibtidai icma quruluşu dövrünün malik olduğu spesifik xüsusiyyətlər baxımından yanaşıldıqda, istər yığıcılıq, istər ovçuluq, istərsə də neolit dövründən başlayaraq əkinçiliklə də məşğul olan qadınların da kişilər kimi xeyli enerji sərf etmələri səbəbindən hamilə qalmaq və uşaq doğmaq üçün çox az qüvvəyə malik olmalarının şahidi oluruq. İbtidai insanların nəsil artımı prosesində ətdən geniş istifadə etmələri böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir: “Azıx mağarasının aşağı təbəqələrindən daş alətlərlə birlikdə, eyni yerdən külli miqdarda – 30 növdən çox heyvanın daşlaşmış sümük qalıqları aşkar edilmişdir [9, s.30-31].

Bütün bu və digər məsələlər M.Hüseynovun demoqrafik proseslərə də geniş yer ayırdığını göstərir.

M.Hüseynov Vətən tarixşünaslığımızda ilk dəfə olaraq Azərbaycanda artıq şel-aşel – alt paleolit dövründə əhali məskunlaşması, artımı ilə bağlı demoqrafik proseslərin təbii amillərlə bağlılığı məsələsini, başlıcası isə yurdunda ən qədim insan məskənlərinin yaranması – demoqrafik proseslərin başlanğıc tarixini müəyyənləşdirməyə cəhd etmiş və demək olar ki, buna nail olmuşdur.

M.Hüseynovun Azıx mağarasında apardığı arxeoloji qazıntıları, o cümlədən elmi tədqiqat əsərlərini araşdırarkən Azərbaycanın Azıx mağarasının ən qədim məskunlaşma ocaqlarından biri olması, insanın bu ərazidə bəşər sivilizasiyasının ilk çağlarından mövcud olmasını üzə çıxardığı qiymətli artefaktlarla sübut edə bilmişdir. Azıx mağarası planetimizdə on zəngin mədəni təbəqənin eyni məkanda üst-üstə yerləşdiyi, yaşayışın uzun müddət davam etdiyi yeganə və analoqu olmayan məskunlaşma ocaqlarındandır. M.Hüseynovun Azıx mağarasında apardığı geniş miqyaslı arxeoloji qazıntı

işləri nəticəsində bəlli olmuşdur ki, ibtidai insanlar burada 1,2 milyon il əvvəl məskunlaşsalar da, 120 min il əvvəl mağaranı tərk etmiş, lakin 20 min il keçdikdən sonra yenidən mağaraya qayıdaraq burada daha 50 min il yaşamışlar.

Beləliklə, əgər 1973-cü ilədək Azərbaycan ərazisində insanın yaşaması tarixi 400 min il hesab olunurdusa, son illərin elmi axtarışları nəticəsində bu tarixin 1,5 milyon ildən çox olması sübut edildi [1, s.26].

ƏDƏBİYYAT

1. Azıx mağarası – Homo nəslinin beşiyidir: Məmmədəli Hüseynovun tədqiqatları. Bakı, BDU, 2022, 491 s.
2. Cəfərov Ə. Azərbaycan qədim insan məskənidir // Azərbaycan abidələri Bakı: Azərnəşr, 1989, s.21-29
3. Hüseynov M. Azərbaycan arxeologiyası (daş dövrü) Bakı: ADU, 1975, 196 s. // Azıx mağarası – Homo nəslinin beşiyidir: Məmmədəli Hüseynovun tədqiqatları. Bakı: BDU, 2022, 491 s.
4. Hüseynov M. Azıx mağarasının sirri // Azıx mağarası – Homo nəslinin beşiyidir: Məmmədəli Hüseynovun tədqiqatları. Bakı: BDU, 2022, s.77
5. Hüseynov M. Mağaranın sirri // Elm və həyat, 1963, №12, s.20-21
6. Hüseynov M. Uzaq daş dövrü. Bakı: Gənclik, 1973, 71 s.
7. Hüseynov M. Yeraltı aləmə səyahət // Azıx mağarası – Homo nəslinin beşiyidir: Məmmədəli Hüseynovun tədqiqatları. Bakı: BDU, 2022, s.55
8. Məmmədov A. XX əsrin ikinci yarısı Azərbaycan tarixşünaslığında ibtidai ibtidai dövrdə Qarabağda məskunlaşma ilə bağlı tarixi demoqrafiya məsələləri // Tarix və onun problemləri, 2022, №2, s.249-254
9. Məmmədov A. Tarixi demoqrafiya. Bakı: ADMİU, 2019, 230 s.
10. Гусейнов М. Археология Азербайджана (каменный век). Баку: АГУ, 1975, 162 с.
11. Гусейнов М. Древний палеолит Азербайджана: культура Куручай и этапы её развития: 1,500,000-70 тысяч лет назад. Баку: Элм, 1985, 71 с.
12. Гусейнов М. Палеолит Азербайджана (в соавторстве с А.К.Джафаровым). Баку: Элм, 1986, 17 с.

Redaksiyaya daxil olub 24.01.2023